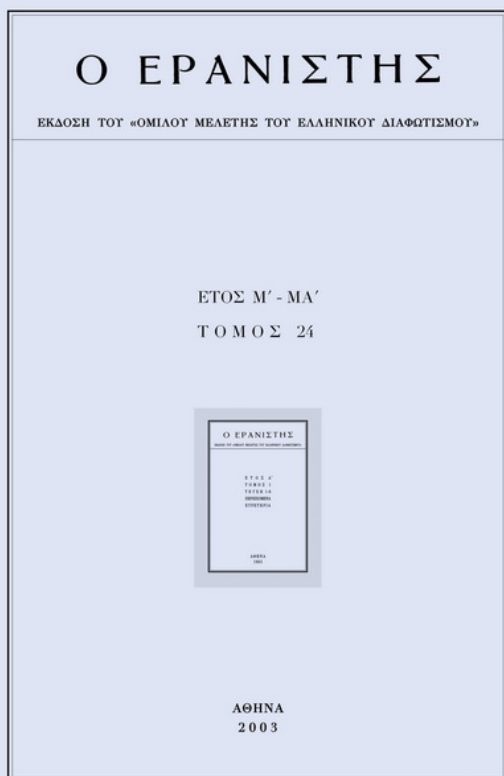

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Βιβλιόφιλοι και «κυνηγοί» χειρογράφων στη Θεσσαλονίκη τον 18ο αιώνα. Ο κόσμος του βιβλίου μέσα από τις επιστολές ενός Ιησουίτη

Γιώργος Κουτζακιώτης

doi: [10.12681/er.5](https://doi.org/10.12681/er.5)

To cite this article:

Κουτζακιώτης Γ. (2003). Βιβλιόφιλοι και «κυνηγοί» χειρογράφων στη Θεσσαλονίκη τον 18ο αιώνα. Ο κόσμος του βιβλίου μέσα από τις επιστολές ενός Ιησουίτη. *The Gleaner*, 24, 61–84. <https://doi.org/10.12681/er.5>

ΒΙΒΛΙΟΦΙΛΟΙ ΚΑΙ «ΚΥΝΗΓΟΙ» ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Ὁ κόσμος τοῦ βιβλίου μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ἐνὸς Ἰησουίτη

ΕΧΕΙ ΗΔΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΘΕΙ ἓνας αἰώνας ἀπὸ τότε ποὺ ὁ H. Omont παρουσίασε τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἰησουίτη Jean-Baptiste Souciet, δημοσιεύοντας μερικὰ ἀποσπάσματά της σχετικὰ μὲ τὴν ἀναζήτησι ἀρχαιοτήτων καὶ χειρογράφων στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Σμύρνη.¹ Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς ἐπανῆλθαν ἐλάχιστες φορές στὴν ἱστοριογραφικὴ ἐπιφάνεια καὶ μόνο μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ ἔργου τοῦ Omont.² Δεύτερη ἀνάγνωσις τῶν πρωτοτύπων δὲν ὑπῆρξε καὶ σ' αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνέβαλε καὶ ἡ μεταγενέστερη ἐνταξή τους σὲ ἄλλο ἀρχεῖακὸ σύνολο ἀπὸ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Omont, καθιστώντας ἔτσι δύσκολο τὸν ἐντοπισμὸ τους.³ Τὰ γράμματα τοῦ Souciet βρίσκονται σήμερα στὰ Archives des Jésuites de la Province de Paris, Fonds Brotier, τ. 70.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτές, συνολικὰ εἴκοσι ἔξι, οἱ εἴκοσι στάλθηκαν ἀπὸ

1. H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1902, σ. 724-740.

2. Ἀρτεμὴ Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, «Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968), 186· Μ. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, «Ἀποστολὴ Ἰησουϊτῶν στὴ Μακεδονία τὸ 17ο καὶ 18ο αἰώνας», *Μακεδονικά* 27 (1989-1990), 60 καὶ *Μακεδονικά* 28 (1991-1992), 197-202· τοῦ ἴδιου, *Ἰησουῖτες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (1560-1915)*, Ἀθήνα 1991, σ. 283-289. Οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ μεταφράζουν στὰ ἐλληνικὰ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν H. Omont ἀποσπάσματα τῶν ἐπιστολῶν ἢ ἐπαναλαμβάνουν τὶς πληροφορίες τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν.

3. Τὰ γράμματα ἔφεραν τότε τὰ στοιχεῖα ταξινόμησης «Levant 5» καὶ φυλάσσονταν στὴν bibliothèque des PP. Jésuites, 14 bis, rue Lhomond· βλ. Omont, *ὁ.π.*, σ. 725, σημ.

1. Ἡ Ἀρτεμὴ Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ ἀναρωτιέται ἂν ἡ βιβλιοθήκη στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Omont βρίσκεται στὸ Παρίσι· βλ. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, *ὁ.π.*, σ. 185, σημ.

2. Ὁ Μ. Ροῦσσος-Μηλιδώνης γράφει ἀπλᾶ ὅτι «οἱ ἐπιστολὲς τοῦ J.-B. Souciet πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο φυλάσσονταν, κατὰ τὸν H. Omont, τὸ 1902, στὴν παρισινὴ μονὴ τῶν Ἰησουϊτῶν, ὁδὸς Lhomond 14β, μὲ τὴν ἐνδειξὴ “Levant 5”» καὶ δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει ποῦ σώζονται σήμερα οἱ ἐπιστολές· βλ. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, *Ἰησουῖτες*, *ὁ.π.*, σ. 287, 289, σημ. 54.

τῇ Θεσσαλονίκῃ (3 Μαΐου 1726-25 Μαρτίου 1733, 30 Σεπτεμβρίου 1737-20 Ἰανουαρίου 1738), οἱ πέντε ἀπὸ τῇ Σμύρνῃ (30 Ἰουλίου 1733-15 Ὀκτωβρίου 1736) καὶ μία, ἡ παλαιότερη, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν (25 Ἰανουαρίου 1726)· παραλήπτης τοὺς ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ μισιοναρίου, ὁ Étienne Souciet, ἐπίσης Ἰησοῦιτης, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ Κολέγιο «Louis Le Grand» στὸ Παρίσι. Τὰ εἴκοσι ἕξι αὐτὰ γράμματα δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ὁ J.-B. Souciet ἔστειλε στὸν ἀδελφὸ του τῇ συγκεκριμένῃ χρονικῇ περιόδῳ· ἀπὸ τὰ περιεχόμενά τοὺς προκύπτει, ὥστόσο, ὅτι σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος ὅσων στάλθηκαν ἀπὸ τῇ μακεδονικῇ πρωτεύουσῃ. Ἐπίσης, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο ἀρχιερατικὸ σύνολο περιλαμβάνει καὶ ἓνα γράμμα τοῦ ἡγούμενου τῆς ἰησοῦιτικῆς μονῆς τῆς Θεσσαλονίκῃς Jean-Baptiste Gresset πρὸς τὸν ἴδιον παραλήπτη (18 Ὀκτωβρίου 1727).

Ἡ θεματικὴ τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἀρκετὰ πλούσια, ἀλλὰ τὸ βιβλίον, στῇ χειρόγραφῃ ἢ ἔντυπῃ μορφῇ του, ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο ζήτημα. Ὁ H. Omont θεώρησε τὸ ἀρχιερατικὸ αὐτὸ ὕλικὸ ἀποκλειστικὰ ὡς πηγὴ γιὰ τὶς γαλλικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀποστολὰς στὴν Ἀνατολή, ἀντλώνοντας ἔτσι μόνο τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀναζήτησιν ἀρχαιοτήτων καὶ χειρογράφων ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ διακίνησιν ἐντύπων δὲν προσεῖλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ οἱ διαμεσολαβητές, τὸ ἀνθρώπινο δίκτυο ποὺ συνέδεε τοὺς Γάλλους μὲ τὰ χειρόγραφα, τοποθετήθηκαν στὸ περιθώριον τῆς μελέτης του. Μιὰ ἀνάγνωσιν τῶν γραμμάτων ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτική, ἂν τὰ θεωρήσουμε ὅχι πιὰ ὡς τεκμήρια τοῦ γαλλικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ χειρόγραφα στὴν Ἀνατολὴ ἀλλὰ ὡς πηγὴ γιὰ τὴν παρουσία τοῦ βιβλίου στὴν «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολή, στὴν προκειμένη περίπτωσιν στὴ Θεσσαλονίκη, σκιαγραφεῖ ἓναν ὁλόκληρον κόσμον. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἀναδεικνύεται, ἂν ἐξετάσουμε τὶς περιπτώσεις βιβλιόφιλων καὶ «κυνηγῶν» χειρογράφων γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς μιλοῦν οἱ ἐπιστολὰς καὶ οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσωπεύουν παράλληλα καὶ διαφορετικὰ κατηγορίες ἀνθρώπων· οἱ Γάλλοι μισιονάριοι, ὁ Ἑλληνας προύχοντας Μαλάκης, ὁ ἐξόριστος ἀταμάνος τῶν Κοζάκων καὶ ὁ Πολωνὸς ὑπέρτης του διαδραματίζουν τοὺς βασικοὺς ρόλους στὰ κείμενα αὐτά.

Ὁ J.-B. Souciet καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἰησοῦιτικῆς μονῆς

Ἡ χρονικὴ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ J.-B. Souciet ὑπηρετοῦσε στὴν ἰησοῦιτικὴ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκῃς φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη γιὰ τὴ μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη. Στὸ ὑπόμνημα ποὺ ὁ τελευταῖος ἡγούμενος, ὁ

R.-F. Guérin du Rocher, συνέταξε λίγο μετά την κατάργηση τοῦ τάγματος τῶν Ἱησουιτῶν ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ΙΔ' (21 Ἰουλίου 1773), καὶ ὅπου παρατίθενται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τὰ ἀξιωματημόνευτα γεγονότα στὴν ἱστορία τῆς μονῆς, δὲν γίνεται λόγος γιὰ βιβλία πάρα μόνο μία φορά: «En 1730. [...] Les Jésuites de Paris nous envoyèrent des livres».⁴ Βέβαια, ἡ σημεῖωση αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ μονὴ ἐφοδιάστηκε μὲ βιβλία ἀπὸ τὸ Παρίσι ὄχι μόνο τὸ 1730, ἀλλὰ ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸ 1727 ὡς τὸ 1732· τουλάχιστον ὅμως μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἀνάμνηση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ γεγονότος γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ εἶχε διατηρηθεῖ ὡς τὴ στιγμὴ τῆς σύνταξης τοῦ ὑπομνήματος. Ἀς παρακολουθήσουμε ὅμως τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Τὸ 1726, εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυσή της (1706), ἡ ἱησουϊτικὴ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης δὲν διέθετε οὔτε τὰ ἀπαραίτητα πνευματικὰ ἐργαλεῖα της: «(Nous manquons de beaucoup de livres nécessaires)», ἔγραφε ὁ Souciet λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἀφιξή του στὸ μακεδονικὸ λιμάνι, «et nous en avons quelques-uns fort inutiles, co(mm)e l'*Histoire d'Angleterre* de Larrey» [Isaac de Larrey, *Histoire d'Angleterre, d'Écosse et d'Irlande*, 4 τόμ., Ἀμστερνταμ 1723].⁵ Πράγματι, τὰ βιβλία ἀγγλικῆς ἱστορίας δὲν εἶχαν νὰ προσφέρουν καὶ πολλὰ στοὺς μισιοναριοὺς τῆς Θεσσαλονίκης· μπορούσαν νὰ πλουτίσουν τίς γνώσεις τους γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἢ, ἔστω, νὰ ἀποτελέσουν ἓνα ἀνάγνωσμα στίς ἐλεύθερες ὥρες γιὰ διαφυγὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Κάποια ἄλλα ὅμως ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα βιβλία τῆς μονῆς, ὅπως τὸ λατινο-τουρκικὸ λεξικὸ τοῦ Meninski [François A. Mesgnien dit Meninski, *Complementum thesauri linguarum orientalium*, Βιέννη 1687], εἶχαν ἤδη φθαρεῖ ἀπὸ τὴ χρῆση.⁶ Ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς ἐκδόσεις, ὁ J.-B. Souciet ἀναφέρει, μετὰξὺ ἄλλων, ὅτι εἶχε τότε στὴ διάθεσή του καὶ τὰ ἐξῆς ἔντυπα ἢ χειρόγραφα βιβλία:

4. Archives Diplomatiques de Nantes, Constantinople, D, Salonique (1771-1774), «Mémoire touchant les missions de Macédoine établies en 1706», συνημμένο στὴν ἐπιστολὴ τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας J.-B. Mure πρὸς τὸν πρέσβη τῆς ἰδίας χώρας στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία F.-E. Guignard de Saint-Priest, Θεσσαλονίκη, 10 Νοεμβρίου 1773.

5. Archives des Jésuites de la Province de Paris (στὸ ἐξῆς AJPP), Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 31 Ἰουλίου 1726. Συγκεκριμένα, ὁ μισιονάριος ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη στίς 18 Ἀπριλίου 1726· βλ. στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 3 Μαΐου 1726.

6. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

- Αἴσωπος, *Μύθοι*, στὰ τουρκικά (χφ).
- Du Ryer, And., *Rudimenta grammatices linguae turcicae*, Παρίσι 1630.
- Fleury, Claude, ἐπιτομή τοῦ *Cathechisme*, στὰ τουρκικά (χφ).
- Meninski, François A. Mesgnien dit, ἐπιτομή τουρκικῆς γραμματικῆς, στὰ λατινικά (χφ).
- Veneroni, Jean Vigneron dit, *Le Maître italien pour apprendre la langue italienne, avec une grammaire française pour les étrangers*, Παρίσι 1696.
- Κατηχήσεις, παραινέσεις, διδασκαλίες καὶ διάλογοι, στὰ τουρκικά (χφ).⁷

Τὰ ἐγχειρίδια τουρκικῆς γλώσσας καὶ οἱ μεταφράσεις γνωστῶν κειμένων στὰ τουρκικά ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας αὐτῆς. Μάλιστα, ἡ περίπτωση τῶν Gresset καὶ Souciet μαρτυρεῖ ὅτι οἱ μισιονάριοι, φτάνοντας στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, δὲν γνώριζαν τίς κύριες ὁμιλούμενες γλώσσες· ἰδιαίτερα ὅμως ἡ γνώση τῆς τουρκικῆς δὲν θεωροῦνταν πάντοτε ἀναγκαία:

«[...] il me faut apprendre en même tems le grec vulgaire et le turc», ἀναφέρει συγκεκριμένα ὁ Souciet, «et cette seconde langue est assez difficile [...]. Un des interprètes du consul françois, et un Polonois m'ont promis de me donner leurs leçons. Je suis obligé d'apprendre cette langue, parce q(ue) le P. Supérieur (Gresset) ne la scait point et qu'il y a en cette ville 10 à 12 arméniens bons catholiques, qui la parlent, et qui ne savent pas les autres langues que nous savons.»⁸

Πέρα ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση τῆς τουρκικῆς, οἱ μεταφράσεις ἐκκλησιαστικῶν κειμένων στὴν ἴδια γλώσσα θὰ ἦταν προφανῶς χρήσιμες καὶ γιὰ τὴν κατ'ἐκτέλεσιν τῶν ἐλάχιστων καθολικῶν Ἀρμενίων τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ οἱ *Μύθοι* τοῦ Αἰσώπου θὰ ἀντιπροσώπευαν, χωρὶς ἄλλο, ἓνα ἐγχειρίδιο διδασκαλίας καὶ γοητευτικὸ ἀνάγνωσμα γιὰ τοὺς μαθητὲς τοῦ ἰησουϊτικοῦ σχολείου. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότης τῶν Ἰησουϊτῶν στὴ Θεσσαλονίκη ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὑπαρξή, ἀνάμεσα στὰ βιβλία τους, καὶ τῆς γνωστῆς μεθόδου ἐκμάθησης τῆς ἰταλικῆς γλώσσας καὶ γαλλικῆς γραμματικῆς γιὰ ξένους

7. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 15 Ἰουλίου καὶ 25 Νοεμβρίου 1727.

8. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 3 Μαΐου 1726.

τοῦ Veneroni. Ὁ J.-B. Souciet μᾶς πληροφορεῖ ἐπιπλέον ὅτι 10-12 παιδιὰ παρακολουθοῦσαν τὸ σχολεῖο, τοῦ ὁποῖου τὴν εὐθύνη εἶχε ἀναλάβει ἀποκλειστικά.⁹

Τὰ βιβλία ποὺ διέθετε ἡ ἰησουίτικη μονή, τὸ 1726, δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τῆς καὶ μιὰ προσωρινή λύση στὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀποτελοῦσε ὁ δανεισμὸς βιβλίων ἀπὸ τοὺς καλλιεργημένους ἀνθρώπους τῆς πόλης· ἔτσι ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι εἶχε δανειστεῖ μιὰ ἐλληνο-λατινικὴ ἐκδοση τῶν *Μύθων* τοῦ Αἰσώπου ἀπὸ ἑναν «Ἑλληνα γιὰ τὸ καί, ὅπως προσθέτει, «bon catholique et de nos amis».¹⁰ Οἱ διανοοῦμενοι ἐνορίτες τῶν Ἰησουιτῶν, μὲ τὴ σειρά τους, —ὅπως ὁ οὐνίτης ἀταμάνος τῶν Κοζάκων¹¹— δανείζονταν ἀπὸ αὐτοὺς τὰ λιγοστὰ θεολογικὰ βιβλία τους.

Ἡ προμήθεια βιβλίων δὲν ἦταν εὐκόλη ὑπόθεση καὶ γι' αὐτό, ἄλλωστε, ἡ ἰησουίτικη μονή, μετὰ ἀπὸ εἴκοσι χρόνια λειτουργίας, δὲν εἶχε οὔτε τὰ ἀναγκαῖα. Ἡ ἐξεύρεση ἐμπιστων προσώπων στὴ Δύση, τὰ ὁποῖα θὰμποροῦσαν νὰ προμηθευτοῦν τὶς κατάλληλες ἐκδόσεις, μάλιστα μακριὰ ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ τῶν προϋστάμενων Ἰησουιτῶν, καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ μεταφορὰ τῶν χρημάτων καὶ τῶν βιβλίων, φαίνεται ὅτι συνιστοῦσε τὴ μεγαλύτερη δυσκολία. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ J.-B. Souciet στὸ Παρίσι, κύριος συντάκτης τοῦ ἰησουίτικου περιοδικοῦ *Mémoires de Trénoux*, ἀντιπροσώπευε, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, τὸ ἰδανικὸ πρόσωπο. Δὲν εἶναι τυχαῖο λοιπὸν ποὺ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Souciet στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ ἡγούμενος J.-B. Gresset τοῦ ζήτησε νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν προμήθεια βιβλίων ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα· συγκεκριμένα ὁ J.-B. Souciet ἔγραφε στὸν ἀδελφὸ του:

«Le R. P. Gresset a envie de faire venir quelques livres, mais à l'insçu du P. Fleuriau, qui s'il le savoit, croiroit peut-être que nous pouvons nous passer de lui, ce qui n'est pas, surtout ayant un frère qu'on n'avoit point ici auparavant. Voici donc ce qu'il souhaite savoir sur cela. 1°. Si vous croyez que M^r. Gerin Lieutenant Général de l'amirauté put vous faire tenir l'argent que le P. Gresset lui feroit remettre à Marseille pour cette

9. Στὸ ἴδιο. Τὰ ἰησουίτικα σχολεῖα στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολή παρέδιδαν κυρίως στοιχειώδη μαθήματα γλωσσῶν· βλ. G. Hofmann, «Apostolato dei Gesuiti nell'Oriente Greco, 1583-1773», *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 154, ὅπου ὅμως δὲν ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ σχολείου στὴ Θεσσαλονίκη.

10. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

11. É. Borschak, «L'Hetman Orlyk à Salonique, 1723-1724 (d'après son journal inédit)», *Revue des Études Slaves* 27 (1951) – *Mélanges André Mazon*, σ. 57.

commission; ou si vous voyez quelque autre moyen de vous faire tenir cet argent sans q(ue) le P. Fleuriau en sache rien. 2°. Si vo(u)s pourriez nous sauver le port de ces livres de Paris à Marseille. Si vous me repondez favorablement sur ces 2 articles, nous vous enverrions avec de l'argent la liste des livres qu'il nous faudra.»¹²

Τρεῖς μῆνες μετά, ὁ Souciet παρακαλοῦσε ἐπίμονα τὸν ἀδελφὸ του νὰ ἀπαντήσει στὰ προηγούμενα ἐρωτήματα, προτείνοντας καὶ πάλι τὸν γνωστό τοὺς ἀξιώματικὸ τοῦ ναυτικοῦ Gerin ὡς πρόσωπο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν χρημάτων ἀπὸ τὴ Μασσαλία στὸ Παρίσι καί, ἐνδεχομένως, γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν βιβλίων ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴ Μασσαλία· παρ'ἀλλήλα, ζητοῦσε ξανά τὸ ὅλο θέμα νὰ κρατηθεῖ μυστικὸ ἀπὸ τοὺς προϊστάμενους Ἱησουίτες: «On demande un entier secret sur cela par rapport et au P. Fleuriau et au P. Gerin».¹³ Ὁ Ε. Souciet δέχτηκε πρόθυμα νὰ ἀναλάβει τὴν ἀγορὰ τῶν ἐντύπων καὶ δὲν προέβαλε ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν ἀξιώματικὸ Gerin· ἔτσι, στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1727, οἱ μισιονάριοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔστειλαν κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ ζητοῦσαν, καὶ ἀργότερα, μέσω ἐνὸς ἐμπόρου ποὺ ἐπέστρεψε στὴ Μασσαλία, τὸ ποσὸ τῶν 14 βενετικῶν τσεκινιῶν (ἢ 150 λιβρῶν καὶ 10 σολδίων). Τὸ ποσὸ αὐτὸ δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ὅλων τῶν ἐντύπων καὶ ὁ J.-B. Souciet συμβούλευε τὸν ἀδελφὸ του νὰ ἀγοράσει τὰ πιὸ ἀναγκαῖα, τὰ πιὸ φθηνὰ καὶ τὰ πιὸ δυσεύρετα.¹⁴

Τὸ γράμμα τῶν ἀρχῶν Φεβρουαρίου τοῦ 1727 μὲ τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων δὲν ἔχει σωθεῖ. Δὲν εἶναι λοιπὸν γνωστὸ ποῖα ἔντυπα παρήγγειλαν ἀρχικὰ οἱ μισιονάριοι θεωρώντας τὰ πρῶτης ἀνάγκης· πάντως γνωρίζουμε ὅτι τὸ πρῶτο δέμα μὲ βιβλία ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1727. Ὡς παραλήπτης τοῦ ἀναγραφόταν ὁ Souciet καὶ ὅχι ὁ ἡγούμενος Gresset ἢ ἡ μονή, ὥστε τὸ δέμα νὰ διαφύγει τὸν ἔλεγχο τῶν προϊσταμένων στὸ Παρίσι: «vous avez bien fait de me les adresser», ἔγραψε ὁ παραλήπτης, «et vous pourrez en user de même p(ou)r les autres pourveu que cela ne nous trahisse pas auprès du P. Fleuriau».

Ἀναγγέλλοντας τὴν παραλαβὴ τῶν ἐντύπων, ὁ J.-B. Souciet παρακα-

12. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 3 Μαΐου 1726.

13. Στὸ ἴδιον, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 31 Ἰουλίου 1726.

14. Στὸ ἴδιον, J.-B. Souciet καὶ J.-B. Gresset, Θεσσαλονίκη, 15 Ἰουλίου καὶ 18 Ὀκτωβρίου 1727 ἀντιστοιχεῖ. Ὁ Souciet δίνει τὴν ἴδια συμβουλὴ στὸν ἀδελφὸ του καὶ ἀργότερα· βλ. στὸ ἴδιον, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

λοῦσε τὸν ἀδελφὸ του νὰ στείλει μιὰ δεύτερη σειρὰ βιβλία (Παράρτημα Ι).¹⁵ Ἐνα δεύτερο δέμα μὲ βιβλία «bien choisis» ἔλαβαν οἱ Ἰησουίτες τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1729. Ὁ Souciet, εἰδοποιώντας καὶ πάλι τὸν ἀδελφὸ του γιὰ τὴν παραλαβὴ τοῦ δέματος, τὸν προέτρεπε, ἂν περισσεύουν χρήματα, νὰ ἀγοράσει ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἔντυπα ποὺ εἶχαν παραγγεῖλει καὶ δὲν εἶχαν λάβει ἀκόμη· ἀπαριθμώντας αὐτὰ τὰ τελευταῖα, πρότεινε καὶ τὴν ἀγορὰ μερικῶν ἄλλων (Παράρτημα ΙΙ).¹⁶ Λίγους μῆνες ἀργότερα, ὁ μισιονάριος ὑπενθύμιζε στὸν ἀδελφὸ του τὴν τελευταία παραγγελία του καὶ παρακαλοῦσε νὰ σταλοῦν τουλάχιστον τὰ πέντε-ἕξι ζεύγη Ὁρολογίων καὶ τὰ ἄλμαναχ τοῦ ἐπόμενου ἔτους.¹⁷ Μερικὲς ἡμέρες μετὰ, τοῦ ζητοῦσε νὰ ἀγοράσει ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορότερα τὸ ἔργο *Lamentations de Jérémie pour la Semaine Sainte* [*Lamentations du Prophète Jérémie, que l'Église chante la Semaine Sainte*, μτφρ. M.D.M.C.D. R.A.P.D.T., Τουλούζη 1669].¹⁸ Στὰ τέλη Ὀκτωβρίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς, ὁ J.-B. Souciet ἀνέμενε τὸ τέταρτο δέμα μὲ βιβλία ἀπὸ τὸ Παρίσι.¹⁹ Ἐνα ἄλλο μικρὸ δέμα μὲ ἔντυπα ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη, μετὰ ἀπὸ καθυστέρηση περίπου δύο χρόνων, στὰ μέσα Ἀπριλίου τοῦ 1732· ὁ μισιονάριος εὐχαριστοῦσε τότε τὸν ἀδελφὸ του ἰδιαίτερα γιὰ τὴ θεολογικὴ ἐπιτομὴ ποὺ τοὺς εἶχε στείλει καὶ πρόσθετε ὅτι δὲν χρειάζονταν πιά τὸ *Dictionnaire* τοῦ Pontas [Jean Pontas, *Dictionnaire de cas de conscience*, 2 τόμ., Παρίσι 1730].²⁰

Μὲ τίς ἐπανειλημμένες αὐτὲς ἀποστολὲς βιβλίων, ἡ ἰησουίτικὴ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἐφοδιάστηκε σταδιακὰ μὲ πολὺτιμα ἐργαλεῖα, μὲ τὰ ὁποῖαμποροῦσε ἀναμφισβήτητα νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐπιρροή της στὴν τοπικὴ κοινωνία: «Vous aurez bonne part au bien que nous pourrons faire avec les livres que vous n(ou)s enverrez», διαβεβαίωνε ὁ Souciet τὸν ἀδελφὸ του.²¹ Ἀλλωστε, ἡ ἐπιλογὴ τῶν βιβλίων δὲν ἦταν τυχαία. Ἡ ἴδια ἡ γαλλικὴ παροικία τῆς μακεδονικῆς σκιάλας ἀποτελοῦσε τὸν πρῶτο στόχο τῶν μισιοναρίων, καθὼς ἀνάμεσα στὰ μέλη της βρίσκονταν καὶ προτεστάντες· αὐτοὺς τοὺς «οὐγενότους» σκόπευαν νὰ ἐπηρεάσουν καὶ νὰ ἐπαναφέρουν στοὺς

15. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

16. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1729.

17. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Αὐγούστου 1729.

18. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 20 Αὐγούστου 1729.

19. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 20 Ὀκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1729.

20. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Ἀπριλίου 1732.

21. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1729.

κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὰ ἔργα τῶν Bossuet, Brueys καὶ Nicole ποὺ εἶχαν παραγγείλει:

«[...] *L'Exposition de la doctrine catholique* par M^r. Bossuet car nous trouvons ici assez fréquemment des hugenots; il y a même 4 ou 5 marchands établis ici, qui sont de cette race; 4 paroissent bien catholiques et le sont; le 5e. est enragé dans son hérésie et y retient un sien neveu. Il y a encore un fort bon petit livre pour ramener ces gens-là, que j'ai vu ici, intitulé, ce me semble, *Examen des causes de la séparation des Prétendus Réformez*. L'auteur est un nommé Bruys avocat à Montpellier, converti. Je crois que le livre a été imprimé chez Cramoisy. Vous pouvez aussi nous acheter, si vous avez de quoi, *Les Préjugés Légitimes* de M^r. Nicole contre les *Prétendus Réformez*, ou quelque autre petit ouvrage semblable, à la portée d'un Séculier.»²²

Ἡ δράση τῶν μισιοναρίων δὲν περιοριζόταν ἀσφαλῶς μόνο στοὺς Γάλλους προτεστάντες. Ἡ παραγγελία τῶν «εὐλαβειῶν» («petits livres de devotion» ἢ «petits livres de piété») —βιβλίων διαδεδομένων ἐκείνη τὴν ἐποχὴ— στὰ ἰταλικά καὶ στὰ νέα ἑλληνικά μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἰησουιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἐθνο-θρησκευτικὲς ομάδες τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ιδιαίτερα γιὰ τοὺς Ἕλληνες· μάλιστα ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ «εὐλάβειες» ἦταν ἐκδόσεις ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ λαὸ καὶ ὄχι στοὺς διανοούμενους.²³ Ἡ εἰδολογικὴ ἐξέταση τῶν βιβλίων δὲν ἐκφράζει βέβαια μόνο τὴ σχέση τῶν μισιοναρίων μὲ τὴν τοπικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τὶς προσωπικὲς ἀνάγκες τους. Ὁ J.-B. Souciet ζητᾷ ἐπανειλημμένα τὴν ἀποστολὴ μικρῶν ἀλμυράκων,²⁴ φανερώνοντας ἔτσι τὴν ἀνάγκη ὀργάνωσης τοῦ χρόνου καὶ ἀνάγνωσης μὴ ἐκκλησιαστικῶν κειμένων στίς ἐλεύθερες ὥρες.

Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἐντύπων καθορίζεται ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Στὸ προηγούμενο ἀπόσπασμα ὁ Souciet μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ βιβλία ἐναντίον τῆς Μεταρρύθμισης τὸ εἶχε δεῖ στὴ

22. Στὸ ἴδιο.

23. Μ. Φώσκολος, «Τὰ “Φραγκοχιώτικα” βιβλία: Παράγοντας τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῶν καθολικῶν κοινοτήτων Κυκλάδων», *Τὸ βιβλίον στίς προβιομηχανικὲς κοινωνίες. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν*, Ἀθήνα 1982, σ. 222 κ.ἑ.

24. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου καὶ 9 Αὐγούστου 1729, καὶ Σμύρνη, 30 Ἰουλίου καὶ 16 Νοεμβρίου 1733.

Θεσσαλονίκη. Τὸ σχόλιό του στὴν ἴδια ἐπιστολὴ γιὰ τὸν «ἀθεϊστὴ» συγγραφέα ἐνὸς ὁλλανδικοῦ *Mercur* — ποὺ εἶχε γράψει, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1729, τὴν ψευδῆ εἰδηση ὅτι δύο Ἴταλοι Ἰησουίτες ἔγιναν μουσουλμάνοι στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα — μαρτυρεῖ ἐπίσης μιὰ, ἔστω στοιχειώδη, ἐνημέρωση γιὰ τίς νέες ἐκδόσεις. Μερικὲς ἄλλες ἀναφορὲς τοῦ Γάλλου μισιοναρίου ἀποκαλύπτουν καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ δυτικοῦ βιβλίου στὴν πόλη, τουλάχιστον στὸν στενὸ κύκλο τῆς φράγκικης παροικίας. Ἀναφέρονται, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴ δημόσια ἀνάγνωση τῶν ἔργων τοῦ πρώην ὀρατοριανοῦ Gautier, τοῦ ὁποῖου ὁ πατέρας ἦταν ἔμπορος ἐγκατεστημένος ἐκεῖ: «L'Écrit nous a paru bon, mais un peu métaphysique; ce qui no(u)s à fait rire de nos bons marchands, qui croioient ou plustost faisoient semblant de croire l'entendre. Mais il n'a pas été fait pour des personnes co(mm)e eux».²⁵ Σημειώνεται, τέλος, ἡ περίπτωσις τοῦ Des Roches, ἀκολούθου τοῦ Γάλλου πρέσβη, ποὺ ζοῦσε πολλοὺς μῆνες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ εἶχε φέρει μαζί του τὸ πεντάτομο *Dictionnaire universel de Trénoux*²⁶ καὶ προφανῶς καὶ ἄλλα ἔργα.

Οἱ παραγγελίες βιβλίων ἐξαρτόνταν πρωτίστως ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῆς ἰησουιτικῆς μονῆς. Τὰ γράμματα τοῦ J.-B. Souciet ἀφῆνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐντυπα, ποὺ ἔλαβαν οἱ Ἰησουίτες ἀπὸ τὸ 1727 ὡς τὸ 1732, ἀγοράστηκαν μὲ τὸ ποσὸ τῶν 150 λιβρῶν καὶ 10 σολδίων (ἢ περίπου 50 écus) ποὺ εἶχαν στείλει ἀρχικά. Πάντως, ὁ Souciet συμβούλευε τὸν ἀδελφὸ του, σὲ περίπτωσις ποὺ τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν ἀρκοῦσαν, νὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ ποσὸ ποὺ θὰ ἀπέφερε ἡ πώλησις στὸ Παρίσι τῆς συλλογῆς ἀρχαίων νομισμάτων τοῦ Χιώτη καθολικοῦ A. Girardin, δραγουμάνου τοῦ γαλλικοῦ προξενείου Θεσσαλονίκης· οἱ μισιονάριοι θὰ ἐπέστρεφαν ἀργότερα τὸ ποσὸ στοὺς δικαιοῦχους του.²⁷ Ὡστόσο, δύο χρόνια μετὰ, τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν σταλεῖ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐξαντληθεῖ, ἀφοῦ ὁ ἡγούμενος J.-B. Gresset παρακαλοῦσε τὸν É. Souciet νὰ πα-

25. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1729. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *Lettre pastorale de... l'illustrissime... évêque de Marseille (Henry-François Xavier de Belsunce de Castelmoron), aux Ecclésiastiques de son Diocèse qui persistent encore dans leur Appel de la Constitution Unigenitus au futur Concile général, en leur adressant la Rétractation qu'a fait du même Appel un de leurs Anciens Confrères (Gautier) accompagnée d'un Écrit dans lequel il expose luy-même les motifs de sa Rétractation* (28 nov. 1728), Μασσαλία γ.χ.

26. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 31 Ἰουλίου 1726.

27. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

ραγγείλει μιὰ ἀσημένια θήκη γιὰ Ἅγιο Μύρο ἀξίας 15-20 écus, πληρώνοντάς την μὲ τὰ χρήματα ποὺ περίσσευαν.²⁸ Τὰ χρήματα αὐτὰ ἀνέρχονταν, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ τελευταίου δέματος μὲ βιβλία, στὸ ποσὸ τῶν 59 λιβρῶν, 18 σολδίων καὶ 6 δηναρίων.²⁹ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, ὁ J.-B. Souciet πρότεινε στὸν ἀδελφὸ του, ἂν δὲν τὸν ἐνδιέφεραν τὰ ἔξι ἀρχαῖα νομίσματα ποὺ ὁ ἡγούμενος Gresset τοῦ εἶχε στείλει, νὰ τὰ πουλήσει καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀγοράσει μερικὰ βιβλία γιὰ λογαριασμό τους.³⁰

Στὶς 31 Μαΐου 1733, ὁ Souciet ἀναχώρησε γιὰ τὴ Σμύρνη³¹ καὶ θὰ πρέπει νὰ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι ἡ ἰησουίτικη μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης δὲν συνέχισε νὰ προμηθεύεται βιβλία ἀπὸ τὸ Παρίσι, τουλάχιστον μὲ τὴν ἴδια συχνότητα. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ἄλλαξε μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ J.-B. Souciet, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, καθὼς εἶχε ἀρχίσει μιὰ δύσκολη οἰκονομικὰ περίοδος γιὰ τὴν ἐκεῖ ἰησουίτικη κοινότητα, λόγῳ τῆς ἀπόφασης νὰ μετοικήσει στὸν Φραγκομαχαλὰ καὶ τῶν σημαντικῶν δανείων ποὺ εἶχε συνάψει γι' αὐτὸ τὸ λόγο. «Nous ne sommes pas en état d'acheter des livres», δήλωνε τότε ὁ Souciet.³² Παρ' ὅλα αὐτά, διαπιστώνοντας ὅτι ἔλειπαν ἀρκετοὶ τόμοι ἀπὸ τὰ πολύτομα ἔργα τῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης, ζητοῦσε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του νὰ στείλει ὀρισμένα βιβλία (Παράρτημα III)· παρὰλλήλα, παρκαλοῦσε τὸν Ἰησουίτη Le Camus, ὁ ὁποῖος εἶχε εὐεργετήσει ἐπανειλημμένα τὴ μοναστικὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, νὰ χορηγήσει τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ.³³ Ἀλλὰ ὁ θάνατος τοῦ J.-B. Souciet, λίγους μῆνες μετὰ,³⁴ ἔθεσε τέλος στὴ νέα αὐτὴ προσπάθεια ἐμπλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης. Πάντως, τὴ στιγμὴ τῆς κατάρρευσης τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν, τὸ ρωμαιοκαθολικὸ μοναστήρι τῆς Μακεδονίας διέθετε ἤδη ἀρκετὰ βιβλία· συγκεκριμένα, περίπου διακόσιους τόμους.³⁵

28. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Αὐγούστου 1729.

29. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 12 Δεκεμβρίου 1730.

30. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 20 Ὀκτωβρίου/3 Νοεμβρίου 1729.

31. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Σμύρνη, 30 Ἰουλίου 1733.

32. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 18 Νοεμβρίου 1737.

33. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 18 Νοεμβρίου 1737 καὶ 20 Ἰανουαρίου 1738.

34. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, Ἰησουῖτες, ὅ.π., σ. 287, 289.

35. Τὰ στοιχεῖα ἐνὸς συνοπτικοῦ καταλόγου τῶν βιβλίων ποὺ βρέσκονταν στὴν ἰησουίτικη μονή, τὸ 1773, δημοσιεύω στὸ ἄρθρο μου «Μία ρωμαιοκαθολικὴ μονὴ στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: εἰσοδήματα καὶ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν Ἰησουιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης (1706-1773)», Τὰ Ἱστορικά 30 (Ἰούνιος 1999), 75-78.

Οἱ Ἰησουῖτες καὶ ἡ ἀναζήτηση χειρογράφων

Ἄν τὸ ἔντυπο βιβλίον ἀνταποκρινόταν βασικὰ στὰ λειτουργικὰ, κατηχητικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ καθήκοντα τῶν Ἰησουιτῶν, τὸ χειρόγραφο ἱκανοποιοῦσε κυρίως τὶς συλλεκτικὲς τοὺς διαθέσεις. Ὁ J.-B. Souciet, ἥδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ του στὴ Θεσσαλονίκη, εἶχε λάβει ὁδηγίες ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του νὰ ἐρευνήσει τὴν περιοχὴ γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ σπάνιων ἀντικειμένων («curiositez naturelles et anciens monuments»), ἰδιαίτερα ἀρχαίων νομισμάτων καὶ χειρογράφων. Ὡστόσο, οἱ σχετικὲς πληροφορίες ποὺ οἱ Ἰησουῖτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν δώσει στὸν μισιονάριο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴ Μακεδονία, ἦταν ἀπογοητευτικὲς: «il ne paroissoit presque plus rien, dont on n'eût déjà parlé».³⁶

Οἱ ἐλπίδες του ἀναπετώθηκαν ὅταν, φτάνοντας στὴ Θεσσαλονίκη, κάποιος ἔμπορος τοῦ ἀνέφερε ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων ὑπῆρχε στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἐκρίνε ὅμως ὅτι ἓνα ταξίδι ἐκεῖ θὰ ἦταν μᾶλλον ἀκαρπο, καθὼς εἶχε διαβάσει τὴ λεπτομερὴ ἀναφορὰ τοῦ Braconnier γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Ἄθω, εἴκοσι χρόνια πρὶν, στὴν ὁποία τὸ θέμα τῶν χειρογράφων ἀποσιωποῦνταν· ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ συμπεράνε ὅτι οἱ μοναχοὶ δὲν θὰ φανέρωναν οὔτε στὸν ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλιοθηκῶν τους. Ἡ παραγγελία ἐνὸς καταλόγου τῶν χειρογράφων μέσω ἐνὸς Ἑβραίου δανειστή τῶν μοναστηριῶν προέβαλλε ὡς ἡ μοναδικὴ λύση· ἀλλὰ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἔπρεπε νὰ δωροδοκῆσουν τόσο τοὺς μοναχοὺς ὅσο καὶ τὸ δανειστή τους, («un des grands usuriers qui soit sous le ciel».³⁷ Ἐνα χρόνο ἀργότερα, οἱ φιλικὲς σχέσεις τῶν Ἰησουιτῶν μετὰ τὸν προύχοντα τῆς Θεσσαλονίκης Μαλάκη ὑπέδειξαν μιὰ καλύπτερη λύση καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ δεύτερου αὐτοῦ σχεδίου φαίνεται ἐξασφαλισμένη:

«J'espère vous envoyer dans peu de tems le catalogue des manuscrits des monastères du Mont-Athos», ἔγραψε ὁ Souciet. «Nous nous sommes adressés p(ou)r cela au grand Économe de l'Église de Salonique, cousin germain de M^r. Malaqui [...]».³⁸

Συγκεκριμένα, ὁ μέγας οἰκονόμος τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης εἶχε

36. Omont, *ό.π.*, σ. 725.

37. *Στό ἴδιο*, σ. 726.

38. AJPB, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 15 Ἰουλίου 1727.

διαβεβαιώσει τους Ίησουίτες ότι θα έγραφε στους Άγιορείτες για το θέμα.³⁹ Ἀλλὰ ἡ ἀποτυχία τῆς διαμεσολάβησης αὐτῆς θεωροῦνταν δεδομένη δύο χρόνια μετά: «Ces moines non seulement ne laissent voir leurs livres à presque personne, mais n'en veulent pas donner le catalogue».⁴⁰ Ἡ πληροφορία ποὺ εἶχε λάβει στὸ μεταξύ ὁ Souciet γιὰ τὴ δυσκολία τοῦ ἴδιου τοῦ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, νὰ δεῖ τὶς βιβλιοθηκὲς τῶν ἁθωνικῶν μοναστηριῶν ἐξανεμίζε ὅποιαδήποτε ἐλπίδα.⁴¹ Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἡ ἀποτυχία αὐτὴ ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση ἐνὸς καταλόγου ἐλληνικῶν βιβλίων τῆς μονῆς Σινᾶ, ποὺ ἕνας Πολωνὸς μοναχὸς ἔστειλε στὸν Γάλλο μισιονάριο, μέσω τοῦ ἐξόριστου στὴ Θεσσαλονίκη ἀταμάνου τῶν Κοζάκων.⁴²

Ὁ ἀφέντης Μαλάκης

Τὰ παραδείγματα δανεισμοῦ ἐντύπων ἀπὸ ἕναν Ἑλληνα καθολικὸ καὶ παραγγελίας περιορισμένου ἀριθμοῦ «εὐλαβειῶν» στὰ νέα ἐλληνικὰ συνιστοῦν ἀσφαλῶς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπαφὴ τῶν μισιοναρίων, μέσω τοῦ βιβλίου, μὲ τὸν ἐλληνόφωνο πληθυσμό. Μένοντας σ' αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι ἡ ἐπαφὴ περιοριζόταν στὸ χῶρο τῆς μικρῆς καθολικῆς ἐνορίας καὶ ὅτι ἀφοροῦσε τοὺς λιγοστοὺς Ἑλληνες καθολικοὺς τῆς Θεσσαλονίκης (Χιῶτες, Κυκλαδίτες ἢ Ἑπτανήσιους). Ἀλλὰ ἡ περίπτωση τῆς οἰκογένειας Μαλάκη ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ὅρια στεγανὰ ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς χριστιανικὲς ομάδες τῆς πόλης καὶ ὅτι τὸ βιβλίο, ἔντυπο ἢ χειρόγραφο, ἀποτελοῦσε κατ' ἐξοχὴν ἀφορμὴ καὶ δίαυλο ἐπικοινωνίας.

Ἡ οἰκογένεια Μαλάκη μαρτυρεῖται στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ κατὰγεται μᾶλλον ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη βυζαντινὴ οἰκογένεια· μέλη τῆς ἀναφέρονται στὶς πηγὲς ὡς κάτοχοι τῶν σημαντικότερων ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωματίων (ἐπίσκοποι, μεγάλοι οἰκονόμοι,

39. Omont, *ἑ.π.*, σ. 727.

40. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Αὐγούστου 1729.

41. Omont, *ἑ.π.*, σ. 731. Ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα· ὁ Χρύσανθος Νοταρὰς ἐπισκέφθηκε τὸ Ἅγιον Ὄρος, μᾶλλον τὸ 1716, καὶ συνέταξε κατάλογο τῶν χειρογράφων τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν. Βλ. Πηγελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρὰς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ* [Ἀνάλεκτα τῆς Καθ' Ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἀρ. 6], Ἀθήνα 1999, σ. 72-73, 220, 228-229.

42. Omont, *ἑ.π.*, σ. 733-736.

πρόκριτοι), μέχρι τον 19ο αιώνα, και ως πρόσωπα με επιχειρηματική δραστηριότητα (ἀγορά και πώληση ἀκινήτων) στην ίδια πόλη.⁴³

Ὁ ἀναφερόμενος στην ἱησουϊτική ἀλληλογραφία Μαλάκης δὲν ἀποτελεῖ ἐξάιρεση ὡς πρὸς τὴ θέση του στην τοπικὴ κοινωνία: «[...] un Grec des meilleurs familles de cette ville, nommé afendi, c'est à dire Seigneur ou M^r. Malaki. Il est cousin germain du grand oeconome de l'Eglise cathédrale [...]».⁴⁴ Ὡστόσο, ἡ επιχειρηματικὴ δραστηριότητά του ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὰ ὅρια τῆς Θεσσαλονίκης: «[...] des effets qu'il avoit sur un vaisseau qui avoit été pris par un François [...] une somme d'argent qu'il avoit sur un vaisseau françois et qui fut prise il y a quelques années contre toutes les règles par les Turcs à Alexandrie».⁴⁵ Τεκμήριο τῆς δράσης του σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο συνιστᾷ, ἄλλωστε, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δύο φορές πῆγε ὁ ἴδιος προσωπικὰ στὴ γαλλικὴ Αὐλὴ, ζητώντας ἀποζημίωση γιὰ τὰ προηγούμενα χαμένα ἐφοπλιστικὰ κεφάλαιά του. Μάλιστα, τὴν πρώτη φορά (1713-1714) τὸ αἶτημά του ἱκανοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΔ', ἐνῶ τὴ δεύτερη (1727-1729) ὁ ὑπουργὸς τοῦ ἔδωσε μόνο 150 écus γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ του· ἡ εὐνοϊκὴ αὐτὴ μεταχείριση ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνησις ὀφειλόταν ἐν μέρει στὶς συστάσεις τῶν ἱησουϊτῶν ἡγουμένων τῆς Θεσσαλονίκης F. Braconnier καὶ J.-B. Gresset.

Οἱ σχέσεις τῆς οἰκογένειας Μαλάκη —οἰκογένειας ὁρθόδοξων ὀφικιῶν— με τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς μισιονάριους δὲν ἦταν ἀπλῶς φιλικές. Ὁ J.-B. Souciet, μιλώντας γιὰ τὸν Μαλάκη καὶ γιὰ τὸν πρῶτο ἐξάδελφό του, μέγα οἰκονόμο τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ἔγραφε: «Ces M(essieu)rs et

43. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., κάποιος «στηβλος μαλακυσ» ὑπογράφει ἓνα ἔγγραφο τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς «ἀρχοντες τῆς πολιτείας»· βλ. Εὐθύμιος Διονυσιάτης – Στ. Π. Κυριακίδης, «Ἐγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 366, 375. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., ἓνας πρῶην μητροπολίτης Βεροίας (παπα-Θεοφάνης γιὸς Μαλάκη) πραγματοποιεῖ ἀγορὲς καὶ μεταβιβάσεις ἀκινήτων στὴ Θεσσαλονίκη· βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, 1430-1912* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 61], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 256. Τὸ 1821, ὁ Χαϊρουλλάχ ἐφέντης γνώρισε στὴ φυλακὴ τὸν «πρόκριτο τῶν ἀπίστων καὶ μουτεβελῆ τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης Μαλάκη ἐφέντη»· βλ. Α. Παπάζογλου, «Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1821», *Μακεδονικά* 1 (1940), 426. Γιὰ πρόσωπα τῆς οἰκογένειας Μαλάκη κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο βλ. τὰ λήμματα 16448 κ.έ. στὸ *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*.

44. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 12 Μαΐου 1727.

45. Στὸ ἴδιο.

d'autres de leurs parens sont d'honnêtes gens, catholiques du rit grec, et affectionnez aux Latins et à la France»· και παρακαλώντας τὸν ἀδελφὸ τοῦ νὰ βοηθήσει τὸν Μαλάκη κατὰ τὴ διαμονή του στὸ Παρίσι πρόσθετε: «Cela pourra contribuer à affermir dans la catholicité cette famille».⁴⁶ Ὁ δυτικὸς προσανατολισμὸς τῆς οἰκογένειας Μαλάκη, ἣ τουλάχιστον ὁρισμένων μελῶν της, δὲν ἦταν ἐμφανὴς μόνον στὴν οὐνίτικη, ἣ ἔστω φιλοκαθολικὴ, χριστιανικὴ πίστη τους, ἀλλὰ καὶ στὴν παιδεία τους· ἡ γλωσσομάθεια τοῦ Μαλάκη ἦταν, κατὰ τὸν Souciet, μιὰ ἐπιπλέον ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀφοσίωση τῆς οἰκογένειάς του στὴν καθολικὴ Δύση: «Celui que vous devez voir par le italien et un peu latin», σημείωνε.⁴⁷ Παράλληλα ὁ Μαλάκης διάβαζε καὶ κατανούσε μὲ τέτοια εὐκολία τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, πὺ ὁ μισιονάριος θεωροῦσε ὅτι εἶχε βρεῖ στὸ πρόσωπό του τὸν κατάλληλο δάσκαλο: «Je ne serai pas fâché d'entretenir quelque commerce avec lui pour apprendre à lire les manuscrits grecs, qu'il lit bien et les entend».⁴⁸ Οἱ πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν παιδεία τοῦ Μαλάκη δίνουν μιὰν ἄλλη διάσταση στὶς ἐντυπώσεις τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ὁ Souciet καταγράφει γιὰ τὴ βιβλιοθήκη του· δείχνουν σαφῶς ὅτι τὸ βιβλίο δὲν ἀντιπροσώπευε γιὰ τὸν Ἑλληνα προύχοντα μόνον κοινω-νικὸ σύμβολο ἀλλὰ καὶ χρηστικὸ ἀντικείμενο:

«Je vis aussi la bibliothèque de Mr Malaki, qui est belle pour ces pays-cy. Il a tous les plus célèbres Pères grecs, d'assez bonne édition, toute l'Histoire byzantine, de l'Imprimerie royale, quelques historiens grecs et livres italiens.»⁴⁹

Ἡ ἀναζήτηση χειρογράφων ἀπὸ τοὺς Ἱησούτες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὴ συνέχεια τὰ δύο ταξίδια στὴ Γαλλία τόνωσαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μαλάκη γιὰ τὸ βιβλίο, τὸ ὁποῖο ὅμως αὐτὴ τὴ φορὰ στράφηκε περισσότερο πρὸς ἄλλη κατεύθυνση, πρὸς τὴ θεώρηση τοῦ χειρογράφου βιβλίου ὡς εἰδους ἐμπορίου. Οἱ συναντήσεις τοῦ Ἑλληνα προύχοντα στὸ Παρίσι, κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του, μὲ τοὺς Fourmont καὶ Sevin, ὁργανωτὲς τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς στὴν Ἀνατολή γιὰ τὴν ἀναζήτηση χειρογράφων καὶ ἀρχαίων νομισμάτων, καθὼς καὶ μὲ τοὺς Ἱησούτες τοῦ Κολεγίου «Louis Le Grand», συνέβαλαν προφανῶς ἀρκετὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη· οἱ τελευταῖοι τοῦ εἶχαν

46. Στὸ ἴδιο.

47. Στὸ ἴδιο.

48. Omont, ὁ.π., σ. 730.

49. Στὸ ἴδιο.

δώσει μάλιστα και έναν κατάλογο με χειρόγραφα προς ανάζήτηση και τοῦ εἶχαν πεῖ ὅτι, ἂν ἀνακάλυπτε τὸ ἔργο ἑνὸς ποιητῆ, θὰ ἐξασφάλιζε 15.000 λίβρες. Καθοριστική θὰ ἦταν, ἐπίσης, καὶ ἡ συνάντησή του με τὸν πρῶτον Ἰβηρίτη μοναχὸ Ἀββακούμ, ὁ ὁποῖος εἶχε φύγει ὀριστικά στὴ Δύση, ἔχοντας μαζί του χειρόγραφα πρὸς πώληση, καὶ βρισκόταν τότε στὸ Παρίσι, ἐπειδὴ οἱ γαλλικὲς ἀρχὲς δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ μεταβεῖ στὴν Ὁλλανδία με τὰ χρήματα ποὺ εἶχε κερδίσει. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μαλάκη γιὰ τὸ ἐμπόριο χειρογράφων μετὰ ἀπὸ τὶς συναντήσεις αὐτὲς ἦταν ἔκδηλο: «Cela l'a mis en goût», διαπίστωνε ὁ Souciet, βλέποντας τὸν Ἕλληνα προύχοντα, λίγο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γαλλία, νὰ θέτει πρὸς πώληση ἀρκετὰ χειρόγραφα καὶ ἐπιπλέον σὲ ὑψηλὲς τιμές.⁵⁰ Μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ὁ μισιονάριος εἶδε τότε στὸ σπίτι τοῦ Μαλάκη ἀγοράστηκαν ἀργότερα μᾶλλον ἀπὸ τὸν ἔμπορο-ἀντιπρόσωπο τῶν Fourmont καὶ Sevin στὴ Θεσσαλονίκη, καθὼς βρίσκονται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας.⁵¹

Ὁ ἀταμάνος τῶν Κοζάκων

Ὅταν ὁ Y.-J. Dumon διάβασε, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, τὸ ὄνομα τοῦ ἀναδόχου «M^r. Le Conte D'Orlik général des Cosaques» στὶς σελίδες τοῦ μητρώου βαπτίσεων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας Θεσσαλονίκης, μὴ μπορώντας νὰ ἐξηγήσει τὴν παρουσία τοῦ προσώπου αὐτοῦ στὴν πόλη, ἀναρωτιόταν ἂν ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὸ στρατηγὸ τῶν Κοζάκων ἢ γιὰ ἕναν περιέργου καὶ μυστηριώδη τυχοδιώκτη.⁵² Ὡστόσο, ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά του ὑπῆρχε ἤδη στὴ βιβλιογραφία, ἀφοῦ εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ σουλτανικὸ φερμάνι γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἀξιωματοῦχοῦ αὐτοῦ στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα⁵³ καὶ εἶχε παρουσιαστῇ τὸ ἡμερολόγιο ποὺ κρατοῦσε ἐκεῖ.⁵⁴

Ὁ Pylyp Orlyk, τσέχικης εὐγενικῆς καταγωγῆς, ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1722 καὶ παρέμεινε ὡς τὸ 1734. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ζοῦσε γιὰ μεγάλο διάστημα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Μετὰ τὴ

50. Omont, *ὁ.π.*, σ. 728-731.

51. Ἀκριβέστερα πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα μετὰ τὰ στοιχεῖα ταξινόμησης Ms. grec 1244 καὶ 1393· βλ. στὸ *ἴδιο*, σ. 729-730.

52. Y.-J. Dumon, «Τὸ μητρῶον βαπτίσεων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας Θεσσαλονίκης (1702-1727)», *Μακεδονικά* 11 (1971), 54, 56, 66.

53. Ι. Κ. Βασδραβέλλης (ἐπιμ.), *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας*, τ. Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695-1912 [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 13], Θεσσαλονίκη 1952, σ. 169.

54. Borschak, *ὁ.π.*, σ. 52-60.

μάχη τῆς Poltava καὶ τὴ νίκη τοῦ Μεγάλου Πέτρου (1709), εἶχε καταφύγει ἐκεῖ ἀκολουθώντας τὴν τύχη τοῦ ἡττημένου Καρόλου IB' τῆς Σουηδίας καὶ τοῦ συμμάχου του ἀταμάνου τῶν Κοζάκων Mazepa· διαδέχθηκε τὸν τελευταῖο μετὰ τὸ θάνατό του καὶ ὡς ἐξόριστος ἡγέτης ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια ἔντονη δραστηριότητα σὲ διπλωματικὸ καὶ στρατιωτικὸ πεδίο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Κοζάκων ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς δραστηριότητάς, καὶ συγκεκριμένα στὴν προσπάθειά του νὰ ὀργανώσει μιὰ ἀντιρωσικὴ συμμαχία στὴν Εὐρώπη, βρέθηκε γιὰ δευτέρη φορά στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη τοῦ ἐξασφάλισε διαμονή, ἀρχικὰ στὶς Σέρρες καὶ στὴ συνέχεια στὴ Θεσσαλονίκη, καὶ τοῦ χορήγησε ἕνα ἐτήσιο ποσὸ περίπου 4.000 λιβρῶν γιὰ τὴ συντήρησή του, ἀποφεύγοντας οὐσιαστικὰ νὰ τὸν δεχθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ συζητήσει τὸ θέμα τῆς συμμαχίας ἐναντίον τοῦ τσάρου· ὁ κόμης Orlyk ἔμεινε δώδεκα χρόνια στὴ Μακεδονία ἀναμένοντας τὴ σχετικὴ σουλτανικὴ πρόσκληση.⁵⁵

Ἡ κατοικία τοῦ ἀταμάνου τῶν Κοζάκων ἀποτελοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη ἕναν πόλο ἑλξης τῶν ἐπιφανῶν πολιτῶν τῆς· ὁ μητροπολίτης, οἱ ἡγούμενοι τοῦ Ἀγίου Ὁρους, οἱ Γάλλοι Ἱησοῦιτες καὶ οἱ προξενικὲς ἀρχὲς ἦταν συχνὰ προσκεκλημένοι ἐκεῖ.⁵⁶ «Le Comte Orlyk est d'ailleurs extêmem(en)t poli et honnête», βεβαιώνει ὁ Souciet. «Nous le voyons de tems en tems, et il no(u)s invite à manger plus souv(en)t».⁵⁷ Ἡ κοινωνικότητα τοῦ ἐξόριστου ἡγέτη δὲν ἀντικατοπτριζόταν μόνο στὴν τοπικὴ κοινωνία· διατηροῦσε παράλληλα ἀλληλογραφία, στὰ λατινικά, στὰ γαλλικά, στὰ πολωνικά καὶ

55. Στὸ ἴδιο, σ. 52-55. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸ ὕψος τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πὺλ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη χορηγοῦσε ἐτησίως στὸν P. Orlyk μᾶς δίνει ὁ Souciet, ὁ ὁποῖος παραθέτει καὶ τὰ ἐξῆς βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀταμάνο τῶν Κοζάκων: «Il y a ici depuis quelques années un Comte Orlyk Général et Chef d'une partie des Cosaques, qui a, je pense, succédé en cette dignité au Général Mazeppa. Il est Prince Souverain de la moitié des Cosaques, avec quelque dépendance des Moscovites. Or co(mm)e il a toujours suivi le parti du feu Roy de Suède, avec lequel il se sauva de la bataille de Pultowa, et a toujours demeuré à Bender et ailleurs jusqu'à la mort de ce Prince, le Czar s'empara de ses états, et il n'a pu y retourner, ni en Pologne depuis ce tems-là, quoiqu'il ait un fils Capitaine des Gardes du Roy Auguste». Βλ. AJPB, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Σεπτεμβρίου 1726. Τὴν ἀναχώρηση τοῦ Orlyk ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὶς 25 Μαρτίου 1734, ἀναφέρει καὶ ὁ Βενετὸς ὑποπρόξενος τῆς πόλης O. Caldana· βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 7], Θεσσαλονίκη 1947, σ. 286.

56. Borschak, ὁ.π., σ. 56.

57. AJPB, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Σεπτεμβρίου 1726.

στὰ ρουθηνικά, μὲ γνωστούς πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματού-
χους τῆς ἐποχῆς του, δίνοντας ἔτσι τὸ παρόν του στὴ διεθνή πραγματικότη-
τα. Ὁ βασιλιάς τῆς Σουηδίας, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Πολωνίας, ὁ δούκας τοῦ
Holstein, ὁ μεγάλος βεζίρης, ὁ χάνος τῆς Κριμαίας, οἱ πρέσβεις τῆς Ἀγ-
γλίας καὶ τῆς Γαλλίας στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὁ πατριάρχης Ἱε-
ροσολύμων καὶ οἱ Ἰησουίτες τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Σμύρνης πε-
ριλαμβάνονταν ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα ἀλληλογραφοῦσε.⁵⁸ (Il
est en relation avec le Roy Stanislas, dont il receut il y a qu(elques) jours
une réponse toute de la main de ce Prince),⁵⁹ μαρτυρεῖ ὁ Γάλλος μισιονά-
ριος, δηλώνοντας τὴν ἐκπληξή του γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ γνωστός του κόμης
Orlyk λάμβανε ἐπιστολὰς γραμμένες ἀπὸ τὸ χέρι τῶν ἰδίων τῶν βασιλέων.

Ὁ P. Orlyk, γεννημένος ἀπὸ μητέρα ὀρθόδοξη καὶ πατέρα καθολικό, θὰ
εἶχε ἀναμφίβολα εὐρεῖα ἀντίληψη γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Ὁ É.
Borschak, μελετώντας τὰ κείμενα τοῦ P. Orlyk καὶ στηριζόμενος σὲ μιὰ
σειρὰ ἔμμεσων ἀναφορῶν τοῦ ἀταμάνου ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὰς πεποιθή-
σεις του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἡγέτης τῶν Κοζάκων ἔγινε στὴν
πορεία οὐνίτης καὶ ὅτι αὐτὸ δὲν τόλμησε ποτὲ νὰ τὸ δηλώσει ἀνοιχτά,
καθὼς θὰ προκaloῦσε τοὺς ὀρθόδοξους ὑπηκόους του καὶ θὰ ἔδινε ἓνα ἐπι-
πλέον ὅπλο στὸν σάρο γιὰ νὰ τὸν πολεμήσει. Ὁ μελετητῆς τοῦ Orlyk δια-
τυπώνει παράλληλα τὴν ἐξῆς ἐλπίδα: (des archives de l'ordre des Jésuites
gargent peut-être quelque document à ce sujet).⁶⁰ Οἱ σχετικὲς πληροφορίες
τῶν ἰησουϊτικῶν ἀρχείων εἶναι πράγματι ἀποκαλυπτικές:

«Ce seigneur est le meilleur homme du monde, bon catholique) quoique du rit grec, fort appliqué à la lecture depuis qu'il est ici, bien instruit de la religion et même de la controverse contre les Grecs schismatiques qu'il réduit souvent au silence, quoiqu'il les ménage de peur qu'ils ne lui nuisent à la Porte Ottomane. Il va ordinai(ren)t à l'Église Cathédrale des Grecs, mais non pas lorsqu'ils prononcent quelque excommunica(ti)on contre les Latins. [...] Il vient de tems en tems à n(ot)re chapelle surtout à nos grandes fêtes, co(mm)e à celle du S^t. Sacrement & celle de S^t. Louis, qui en est le patron, il entendit le panégryq(ue) que j'en fis.»⁶¹

58. Borschak, *ὁ.π.*, σ. 57-58.

59. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 9 Σεπτεμβρίου 1726.

60. Borschak, *ὁ.π.*, σ. 58-60.

61. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 9 Σεπτεμβρίου 1726.

Πέρα από τὴ θρησκευτικὴ ταυτότητα τοῦ ἀταμάνου τῶν Κοζάκων, τὸ προηγούμενο ἀπόσπασμα μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἀφοσίωσή του στὸ διάβασμα (*fort appliqué à la lecture*). Ἀλλωστε, οἱ ἄριστοι ἐπιδόσεις του στὸ ὀρθόδοξο Κολέγιο «Petro Mohyla» τοῦ Κιέβου καὶ ἡ δημοσίευσή πανηγυρικῶν στὰ πολωνικά⁶² δείχνουν τὴν ἀγάπῃ του γιὰ τὰ γράμματα ἀπὸ πολὺ νωρὶς. Οἱ ἀναγνωστικὲς προτιμήσεις του στὴ Θεσσαλονίκῃ καθορίζονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἀνησυχίες του· ὁ δανεισμὸς θεολογικῶν βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ἱησουίτες, οἱ ἐπισκέψεις στὶς βιβλιοθήκες τῶν Ἑλλήνων προυχόντων καὶ ἡ ἀνάγνωσις ἑλληνικῶν πατερικῶν κειμένων, ὅπως τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου, καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας —ιδιαιτέρως ἔργων γιὰ τὸ σχίσμα— σημειώνονται συχνὰ στὸ ἡμερολόγιό του.⁶³ Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ σχίσμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας θὰ τὸν ὀδήγησε προφανῶς καὶ στὸ νὰ μεταφράσῃ στὰ πολωνικά τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Maimbourg [Louis Maimbourg, *Histoire du schisme des Grecs*, Παρίσι 1682]. Βέβαια, τὸ πολιτικὸ ἀξίωμα τοῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μένει καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν εἰδησεογραφία· ἐνημερωνόταν λοιπὸν γιὰ τὶς διεθνεῖς ἐξελιζέμενες μέσω τῶν γαλλικῶν καὶ ὀλλανδικῶν ἐφημερίδων ποὺ ἔφταναν στὸ μακεδονικὸ λιμάνι.⁶⁴ Ἡ ἀναζήτηση σπάνιων χειρογράφων φαίνεται ὅτι συνιστοῦσε ἐπίσης μιὰ προσφιλή ἐνασχόλησή του, λαμβάνοντας ὑπόψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας Πολωνὸς μοναχὸς τοῦ εἶχε στείλει ἕναν κατάλογο ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς μονῆς Σινᾶ.⁶⁵

Ὁ Πολωνὸς ἀκόλουθος

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἐξόριστου ἡγέτῃ τῶν Κοζάκων στὴ Μακεδονία περιλάμβανε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ φερμάνι τῆς ἐγκατάστασής του, ὀκτὼ ἄτομα.⁶⁶ Συγκεκριμένα ὁ κόμης Orlyk εἶχε κοντά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δευτερότοκο γιὸ του Mychajlo, καὶ πέντε ὑπηρέτες.⁶⁷ Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς, Πολωνὸς στὴν καταγωγή, «de la petite noblesse et du plus beau naturel qu'on puisse voir, plein de religion, de piété, de modestie et à l'esprit fort bon», βρισκόταν ἀρκετὰ χρόνια στὸ πλευρὸ τοῦ ἀταμάνου τῶν Κοζάκων

62. Borschak, ὁ.π., σ. 52. Συγκεκριμένα, ὁ P. Orlyk δημοσίευσε τοὺς πανηγυρικοὺς *Alcides Rossiyski*, Βλνίους 1695 καὶ *Hippomenes Sarmacki*, Κίεβο 1698.

63. Στὸ ἴδιον, σ. 57-59.

64. Στὸ ἴδιον, σ. 57.

65. Omont, ὁ.π., σ. 733-736.

66. Βασδραβέλλης, ὁ.π., σ. 169.

67. Borschak, ὁ.π., σ. 56.

και ἀφοῦ εἶχε ὑπηρετήσει, ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δέκα χρόνων, ἓνα συνταγματάρχη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σουηδίας.⁶⁸ Ἡ προσφορά τοῦ Πολωνοῦ ὑπηρετή στον κόμη Orlyk ἦταν πολύτιμη κατὰ τὴ διαμονή του στὴ Θεσσαλονίκη, καθὼς εἶχε μάθει τουρκικὰ «avec un travail infatigable, et le secours d'un Turc qu'il payoit» καὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος μέσω τοῦ ὁποίου ὁ κόμης ἐπικοινωνοῦσε μὲ τοὺς Ὀθωμανούς.⁶⁹ Ἡ γλωσσομάθειά του δὲν περιοριζόταν μόνο στὴ γνώση τῆς τουρκικῆς· ἀποτελοῦσε ἔτσι πολύτιμο συνεργάτη καὶ γιὰ τοὺς ἰησούντες μισιονάριους: «Il scait 4 ou 5 autres langues», γράφει ὁ J.-B. Souciet, «par le moyen desquelles il nous sert quelq(ues) fois à confesser diverses personnes, esclaves ou passans»⁷⁰. Ἀλλὰ ἡ τελειοποίηση τῆς γνώσης τῆς τουρκικῆς θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἓνα φιλόδοξο στόχο του:

«[...] il a appris le turc non seulem(en)t p(ou)r le service du Comte Orlyk mais aussi dans la veüe de pouvoir être un jour Interprète de cette langue auprès du Roy de Pologne. Il souhaite fort apprendre l'arabe, qui est nécessaire p(ou)r avoir une parfaite connoissance de la langue turque, mais il ne trouve ici aucun secours p(ou)r cela».⁷¹

Γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀραβικῆς γλώσσας, ὁ Πολωνὸς εἶχε παρακαλέσει τὸν Souciet νὰ παραγγεῖλει ἀπὸ τὸ Παρίσι, μέσω τοῦ ἀδελφοῦ του, «quelque livre arabe qui soit aisé à entendre, co(mm)e l'Évangile ou quelq(ue) autre livre histori(que) ou facile de l'Écriture S(ain)te ou bien quelqu(e) autre livre qui ait le latin à côté». Ἡ παραγγελία ἐνὸς τέτοιου βιβλίου δὲν συνιστοῦσε γιὰ τὸ Γάλλο μισιονάριο παρὰ ἐλάχιστη ἀνταπόδοση στον ἄνθρωπο ποὺ ἐκούσια καὶ συχνὰ τοῦ παρέδιδε μαθήματα τουρκικῶν.⁷² Ἡ ἀρχικὴ ἐκτίμηση τοῦ J.-B. Souciet —«ces sortes de livres étoient fort rares et fort chers à Paris»— ἀποδείχτηκε μετέπειτα ὀληθινή: τὸ ζήτημα τῆς ἐξεύρεσης ἐνὸς ἀραβικοῦ, ἢ ἔστω περσικοῦ, ἐντυπου ἢ χειρόγραφου βιβλίου στὸ Παρίσι μάταια ἐπανῆλθε ἀρκετὲς φορὲς στὴν ἀλληλο-

68. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 15 Ἰουλίου 1727. Ο P. Orlyk ἀναφέρει στὸ ἡμερολόγιό του κάποιον ὑπηρετὴ του ὀνόματι Carol, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀνήγγειλε τὸ θάνατο τοῦ πάπα Borschak, β.π., σ. 59.

69. AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Σεπτεμβρίου 1726.

70. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 15 Ἰουλίου 1727.

71. Στὸ ἴδιο, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 9 Σεπτεμβρίου 1726.

72. Στὸ ἴδιο.

γραφία τῶν ἰησουιτῶν ἀδελφῶν.⁷³ Ὁ κύριος ἐνδιαφερόμενος εἶχε ἀγοράσει στὸ μεταξὺ ἓνα χειρόγραφο ἀραβικὸ Εὐαγγέλιο:

«Le Polonois mon Maître [...] acheta il y a quelques mois un livre manuscrit arabe contenant les 4 Évangiles, dont le caractère est parfaitem(en)t beau et paroît exact. Les Évangélistes y sont en mignatures fort régulières et fort jolies; il y a aussi de jolies vignettes de différentes couleurs. Le livre est bien relié et fort bien conservé. Il n'a guères que 60 ou 70 ans, et a été écrit à Constantinople, co(mm)e il e(s)t marqué à la fin. On assure qu'il avoit coûté à ceux qui viennent de le vendre, 30 écus ou piastres *grouches* co(mm)e on parle en ces pays cy; il en a coûté dix au Polonois[...].⁷⁴

Ἀργότερα, ὁ Πολωνὸς θέλησε νὰ πουλήσει αὐτὸ τὸ Εὐαγγέλιο —στὴν τιμὴ τῶν 20 écus τουλάχιστον— καὶ ὁ Souciet παρακαλοῦσε τὸν ἀδελφὸ του νὰ βρεῖ κάποιον ἀγοραστὴ στὸ Παρίσι· στὴν περίπτωση ποὺ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδύνατο, ὁ ἀκόλουθος τοῦ κόμη Orlyk ἤλπιζε ὅτι θὰ πουλοῦσε τὸ χειρόγραφο στὶς γερμανικὲς χῶρες ὅπου θὰ πῆγαινε μετὰ ἀπὸ δύο περίπου χρόνια. Τὸ ἀραβικὸ χειρόγραφο δὲν ἦταν τὸ μόνο ποὺ ὁ ὑπηρέτης εἶχε στὴν κατοχὴ του· τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ J.-B. Souciet γιὰ τὴν πώληση τοῦ ἀραβικοῦ χειρογράφου ὑποκινοῦσε ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἀποκτήσει τὴ Χρονολογία τοῦ Εὐτύχιου ποὺ ὁ Πολωνὸς εἶχε στὰ χέρια του: «Si vous lui en pourriés trouver la somme que je vous ai marquée, ce seroit un moyen pour qu'il me rendit, et fort volontiers l'Euty chius».⁷⁵

Ἐπίλογος

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἰησουίτη J.-B. Souciet μᾶς μεταφέρουν *in medias res* στὸν κόσμο τοῦ βιβλίου: ἀγορές, δανεισμοὶ καὶ ἀνταλλαγὲς βιβλίων, μεταφράσεις, ἀναζήτηση καὶ ἐμπόριο χειρογράφων, ἐπισκέψεις σὲ βιβλιοθῆκες. Τὸ βιβλίο, δίαιλος ἐπικοινωνίας ἢ ἀφορμὴ γιὰ διενέξεις, ζωντανεῖ μιὰ τοπικὴ κοινωνία χωρὶς στεγανά: Γάλλοι ἔμποροι, διπλωμάτες καὶ μισιονάριοι, καθολικοὶ ἢ προτεστάντες, Ἕλληνες πλοιοκτῆτες, γιατροὶ καὶ ὀφειλιάριοι, ὀρθόδοξοι, οὐνίτες ἢ καθολικοί, Ἑβραῖοι δανειστές, Ἀρμένιοι πιστοί,

73. Στὸ ἴδιον, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 12 Μαΐου, 15 Ἰουλίου καὶ 25 Νοεμβρίου 1727.

74. Στὸ ἴδιον, J.-B. Souciet, *Θεσσαλονίκη*, 16 Μαΐου 1729.

75. Στὸ ἴδιον.

Σλάβοι ἐξόριστοι ἡγέτες καὶ ὑπηρέτες. Ἡ διακίνηση τῶν βιβλίων φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τὶς μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπων. Μιὰ κοινωνία σὲ ἄμεση ἐπαφὴ τόσο μὲ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ὅσο καὶ μὲ τὴν καθολικὴ Δύση, μιὰ κοινωνία ποὺ μοιάζει νὰ ὑπερβαίνει τὰ πολιτισμικὰ «ὅρια» καὶ τὶς διαχωριστικὲς γραμμὲς ποὺ θέτει ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Οἱ ἐξελίξεις στὴ Δύση δὲν ἀπέχουν πολὺ καὶ ἡ γλωσσομάθεια ἐπιτρέπει τὴ μετακένωσή τους. Ἡ παρουσία ἰταλικῶν ἔργων στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μαλάκη, ἡ γνώση τῆς ἰταλικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας ἀπὸ «ἄρχοντες τῆς πολιτείας», τὸ ἰησουϊτικὸ σχολεῖο, οἱ γαλλικὲς καὶ ὀλλανδικὲς ἐφημερίδες ποὺ φτάνουν στὴ σκάλα, τὸ ἀποδεικνύουν. Τὸ δυτικὸ ἔντυπο δὲν κυκλοφορεῖ μόνο στὴ φράγκικη παροικία τῆς πόλης· ἀγοράζεται, δανείζεται καὶ πάντως συζητιέται στὸν κύκλο τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων τῆς. («Ὁ δυτικὸς κόσμος», ὅπως ὀρθὰ ἐπισήμανε ὁ Κ. Θ. Δημαράς, «ἔχει πλησιάσει στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ μέσα ἀπὸ τὸν δίαυλο τοῦ βιβλίου»⁷⁶).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

I

Δεύτερη παραγγελία βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ἱησουίτες τῆς Θεσσαλονίκης

AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 25 Νοεμβρίου 1727.

- *Un dictionnaire de françois en latin qui soit bon par ex(emple) celui du P. Joubert* [Joseph Joubert, *Dictionnaire françois et latin*, Λυὼν 1725].
- *Exposition de la foy catholique* par M^r. Bossuet 2 exemplaires [Jacques-Bénigne Bossuet, *Exposition de la doctrine de l'Église catholique sur les matières de controverse*, Βρυξέλλες καὶ Λίγη 1710].
- *Le martyrologe de M^r. Châtelain, ce me semble, chanoine de l'Église de Paris en un gros grand in 4°. contenant toute l'année* [Claude Chastelain, *Martyrologe romain*, Παρίσι 1705].
- *L'ouvrage de controverse du P. Dez* [Jean Dez, *La Foy des chrétiens et de catholiques justifiée contre les déistes, les juifs, les mahométans, les sociniens et les autres hérétiques*, 4 τόμ., Παρίσι 1714].

76. Ἀφορμὴ γιὰ τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελέσει ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, «Τὸ δυτικὸ βιβλίο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», *Τὸ βιβλίο*, ῥ.π., σ. 169-188· τὸ χωρίο στὴ σ. 184.

* Οἱ τρεῖς κατάλογοι συγκεντρώνουν τὰ βιβλία ὅπως ἀναφέρονται στίς ἐπιστολές. Τὰ κύρια βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου δίνονται μέσα σὲ ἀγκύλες καὶ στὰ πολυεκδομένα ἔργα σημειώνεται ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ πλησιέστερο στὸ χρόνο συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς· οἱ συντομογραφίες ἀναλύονται ἐντὸς παρενθέσεων.

- *Une somme de S. Thomas, ou un bon abrégé de cette somme, de même aussi son ouvrage Contra Gentes* [Thomas Aquinas, *Summa contra gentes*, Παρίσι 1691].
- *L'abus de la Critiq(ue) par le P. De Laubrussel* [Ignace de Laubrussel, *Traité des abus de la critique en matière de religion*, 2 τόμ., Παρίσι 1710-1711].
- *Vie de S. Ignace, du P. Bouhours* [Dominique Bouhours, *Vie de Saint Ignace*, Παρίσι 1721].
- *Sermons du P. De la rue* [Charles de La Rue, *Sermons*, Παρίσι και Λυών 1719].
- *Un bon abrégé de Théologie, par exemple celui du P. Simonet s'il e(s)t tel.*
- *1 ex(em)plaire des heures du P. Sanadon en gros caractère* [Nicolas Sanadon, *Prières et instructions chrestiennes, pour bien commencer et bien finir la journée, pour entendre saintement la messe haute et basse, et pour approcher avec fruit des sacremens de pénitence et d'eucharistie*, Παρίσι 1727].
- *4 paires d'heures, 2 de la seconde grandeur et 2 de la troisième.*
- *4 exempl(aire)s des Considéra(ti)ons chrét(iennes) du P. Le Clerc, 2 du pensez-y-bien, et 2 des reflexions sur les obstacles et sur les moyens du salut* [Paul Le Clerc, *Pensez-y-bien, ou réflexions sur les quatre fins dernières*, Rennes <1699> και τοῦ Ἰδίου, *Réflexions sur les obstacles et les moyens du salut*, Παρίσι 1708· τὸ δεύτερον ἐκδόθηκε ἀνώνυμα].
- *2 Imita(ti)ons de J.C. en françois, une aussi en latin qui (est) petite e(s)t propre c(omm)e p(ou)r le P. Supérieur* [Thomas a Kempis, *Imitation de Jésus-Christ*, Παρίσι 1699].
- *Les ouvrages des S^s. P.P. sur la vérité de la religion ch(réti)ene et quelques uns dans la langue originale et avec la traduction, si cela se peut, comme les apologies des Pères Grecs.*
- *L'apologétique de Tertullien, si bien traduit par M^r. de Sacy, ce me semble.*
- *Les Traductions de Salvien faites par M^r. de Maupertuy n(ot)re compatriote, sans préjudice du Salvien latin* [Salvien, *De la Providence*, μτφρ. J.-B. Drouet de Maupertuy, Παρίσι 1701 και τοῦ Ἰδίου, *Timothée ou réponse à la question: si un riche peut-être sauvé?*, μτφρ. J.-B. Drouet de Maupertuy, Bourges-Παρίσι 1704].
- *Le Livre des moribus persecutorum* [Lucius Caelius Firmanius Lactantius, *De moribus persecutorum*, Οὔτρέχτη 1693].
- *Le Dictionnaire double de Veneroni p(ou)r l'italien* [Jean Vigneron dit Veneroni, *Dictionnaire italien et françois*, Παρίσι 1723].
- *Un abrégé d'histoire ecclésiastiq(ue).*
- *Quelques ouvrages des S^s. Pères Grecs ou Latins.*
- *La gramaira turque de Meninski, ou quelque autre bonne de la même langue* [François A. Mesgnien dit Meninski, *Grammatica turcica*, Βιέννη 1680-1687].
- *Un dictionnaire qui commence par le turc [...] Le même Meninski en a fait un de cette sorte.*
- *L'onomasticon qui en est la suite [...] l'Onomasticon ou complementum The-sauri linguar(um) orientalium de Meninski, qui commence par les mots latins* [François A. Mesgnien dit Meninski, *Complementum thesauri linguarum orientalium*, Βιέννη 1687].
- *Les Fables d'Ésope [...] en grec ou en latin ou plustost dans les 2 langues.*

II

Τρίτη παραγγελία βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ἱησούτες τῆς Θεσσαλονίκης

AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη, 16 Μαΐου 1729.

- *Huit ou dix petits livres de dévotion.*
- *Cinq ou six paires d'heures du second et de moindre prix.*
- *Quelque livre sur les grandes vérités de la religion, je vous ai indiqué une Retraite d'un Jésuite Espagnol, traduite par M^r. De Maupertuys, qui m'a paru propre pour des Séculiers [...] deux exemplaires [Sebastien Isquierdo, *Pratique des exercices spirituels* de S. Ignace. Ou retraite de huit jours pour toute sorte de personnes composée en espagnol et en latin, μτφρ. J.-B. Drouet de Maupertuy, Βιέννη-Παρίσι-Λυών 1711].*
- *Le pénitent Instruit du P. Seigneri en italien et en françois [Paolo Segneri, *Il Penitente instruito a ben confessarsi, operetta spirituale*, Μπολόνια 1674 καὶ τοῦ ἴδιου, *L'instruction du pénitent ou la méthode pratique pour se bien confesser*, composée en italien, μτφρ. L. de La Grange, Παρίσι καὶ Λιέγη 1696].*
- *Le Curé instruit du même, que le P. Buffier a traduit [Paolo Segneri, *La Pratique des devoirs des curés* composée en italien, μτφρ. Buffier, Λυών 1709].*
- *L'Exposition de la doctrine catholique par M^r. Bossuet [Jacques-Bénigne Bossuet, *Exposition de la doctrine de l'Église catholique sur les matières de controverse*, Βρυξέλλες καὶ Λίλη 1710].*
- *Un fort bon petit livre pour ramener ces gens-là (les hugenots) [...] intitulé, ce me semble, Examen des causes de la séparation des Prétendus Réformez. L'auteur est un nommé Bruys avocat à Montpellier, converti. Je crois que le livre a été imprimé chez Cramoisy [David-Augustin de Brueys, *Examen des raisons qui ont donné lieu à la séparation des protestants*, Παρίσι 1683].*
- *Les Préjugez Légitimes de M^r. Nicole contre les Prétendus Réformez, ou quelque autre petit ouvrage semblable, à la portée d'un Séculier [Pierre Nicole, *Préjugez légitimes* contre les calvinistes, Παρίσι καὶ Rouen 1725].*
- *L'apologétique de Tertullien en françois [Tertullien, *Apologétique, ou Défense des chrétiens* contre les accusations des gentils, μτφρ. L. Giry, "Αμστερνταμ 1712].*
- *Quelque autre petit ouvrage pour la deffense de la religion.*
- *Quelques Traitez de Salvien traduits p(a)r M^r. de Maupertuys [Salvien, *De la Providence*, μτφρ. J.-B. Drouet de Maupertuy, Παρίσι 1701 καὶ τοῦ ἴδιου, *Timothée* ou réponse à la question: si un riche peut-être sauvé?, μτφρ. J.-B. Drouet de Maupertuy, Bourges-Παρίσι 1704].*
- *Quelques petits livres de piété en italien ou en grec vulgaire.*
- *3 ou 4 exemplaires du Calendrier de la Cour et des Étrennes Mignones [...] de l'année prochaine [Calendrier de la Cour, tiré des Éphémérides, contenant le lieu, le lever & le coucher du soleil & de la lune, Παρίσι 1730 καὶ Étrennes Mignones, Παρίσι 1730].*

III

Οἱ δύο τελευταῖες παραγγελίες βιβλίων ἀπὸ τοῦς Ἰησουίτες τῆς Θεσσαλονίκης

AJPP, Fonds Brotier, τ. 70, J.-B. Souciet, Θεσσαλονίκη,
18 Νοεμβρίου 1737 καὶ 20 Ἰανουαρίου 1738.

- *Le 1 et le 2 to(mes) des Sermons du P. La Colombière* [Claude de La Colombière, *Sermons prêchez devant S. A. R. Mme la duchesse d'York*, 4 τόμ., Λυών 1716].
- *Le 1 et le 2 tomes de l'histoire de l'arianisme. Le 1 et le second des Croisades. Nous n'avons rien du reste de Maimbourg* [Louis Maimbourg, *Histoire de l'arianisme*, 3 τόμ., Παρίσι 1731 καὶ τοῦ ἴδιου, *Histoire des croisades pour la délivrance de la Terre-Sainte*, 3 τόμ., Παρίσι 1687].
- *Nous avons 26 tomes de l'histoire Ecclésiastiq(ue) de M^r. Fleury, édition de Bruxelles [...] si vous pouvez m'envoyer les deux ou trois premiers tomes suivants de la continua(ti)on de cette histoire en commençant au 27 tome de la mê(m)e édition, qui vaux mieux que la petite de Paris* [Claude Fleury, *Histoire ecclésiastique*, 36 τόμ., Βρυξέλλες 1723-1740].
- *Les Lettres édifiantes et curieuses que vous pourrez, depuis le 5e. recueil inclusivement, jusqu'au 10e. exclusivement* [Lettres édifiantes et curieuses écrites des missions étrangères par quelques missionnaires de la Compagnie de Jésus, 34 τόμ., Παρίσι 1703-1776].

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ